

A szóösszetétel helye a nyelvi szintek között

Fejes László

Szeged, 2002. január 4.

0 Bevezetés

Doktori értekezésem témája szóösszetétel a finnugor nyelvekben. Feladatomban elsősorban az, hogy az egyes finnugor nyelvekben megtalálható szóösszetételi típusokat rendszerezem, ill. vessem össze, továbbá lehetőleg történeti következtetéseket is levonjak. Szakdolgozatomban¹ már feldolgoztam a szóösszetételre vonatkozó finnugrisztikai szakirodalmat (ide értve az összes finnugor és szamojéd nyelvet – legalaposabban a magyar, a finn és az észt összetétellel foglalkoztam, a szamojéd összetételről viszont alig néhány megjegyzés lelhető fel, melyek szerint a szamojédban nincs is szóösszetétel). Figyelmemet jelenleg elsősorban a szóösszetétellel kapcsolatos elméleti kérdések kötik le. Eredeti elképzelésem az volt, hogy előadásomban a szóképzés és szóösszetétel hasonló problémáira hívom fel a figyelmet. Később azonban úgy gondoltam, hogy helyesebb, hogy ha a rendelkezéseimre álló húsz percben csak egyetlen részletkérdésre koncentrálok. Ennek köszönhető, hogy az előadás címe a meghirdetettől eltér.

Előadásomban amellet szeretnék érvelni, hogy a szóösszetétel helye nem a morfológiában, hanem a szintaxisban van. Tudtommal ezzel a véleményemmel szemben állok a Magyarországon fellelhető összes nyelvészeti irányzattal.² Elképzeléseimet azért is szeretném megosztani Önökkel, hogy figyelembe vehessem esetleges ellenérveiket.

1 Miért?

A szakirodalom meg szokta említeni, hogy az anyagnévi jelző és a jelzett szó szóösszetételt alkot. Általában azonban megelégedezik arról, hogy ez nem mindig van így. Összetétel ugyanis csak akkor jön létre, amikor sem a jelző, sem a jelzett szó nem összetétel. Például: *ezüstkanál*, *színezüst kanál*, *ezüst evőkanál*.³ Mivel magyarázhatjuk ezt az ingadozást? Ha a szóösszetételt morfológiai egységnek tartjuk, akkor azt kell mondanunk, hogy a szintaxis ebben az esetben látja a jelző és a jelzett szó belső szerkezetét (hogy összetett-e, vagy sem), és ennek alapján dől el, hogy a mondatba két szó (egy jelző és egy jelzett szó) vagy egy szó (egy összetett szó) kerül-e. Mivel a nyelvről vallott elképzeléseink szerint egy nyelvi szintről nem lehet „látni” az alacsonyabb nyelvi

¹Az *összetett szavak vizsgálatának sajátos problémái finnugor nyelvekben*, 2000.

²Előadásom során elsősorban a *Strukturális magyar nyelvtan* (3. Morfológia. szerk. Kiefer Ferenc. Budapest, 2000., a továbbiakban StrMNy3) felfogásával szemben szeretnék érvelni. Ezen kívül tanulmányoztam *A mai magyar nyelv* (szerk. Rácz Endre. Budapest, 1968) és a *Magyar grammatika* (szerk. Keszler Borbála. Budapest, 2000., a továbbiakban MG) idevágó fejezeteit is. Harmadik alternatívaként figyelembe lehetne venni a Kálmán László irányítása alatt készülő *Magyar leíró nyelvtan*, de ennek egyetlen elkészült kötete (*Mondattan I.* Budapest, 2001.) nem foglalkozik a szóösszetétellel.

³Kálmán László és Nádasdy Ádám – *Strukturális magyar nyelvtan. 2. Morfológia.* (szerk. Kiefer Ferenc. Budapest, 1994.; a továbbiakban StrMNy2) 408. – szerint jelzős szerkezet létrejöhet akkor is, amikor a jelző és a jelzett szó egyaránt egyszerű: *'alpakka 'tálca, 'ametiszt 'kereszt*.

szinteken létrejött alakok belső szerkezetét, ezt a feltételezést nem tarthatjuk elfogadhatónak. A helyzetet egyszerűsíteni, ha belátnánk, hogy a szóösszetétel nem a morfológiában, hanem a szintaxisban megy végbe, azaz az összetett szó is szintaktikai szerkezet. Ehhez azonban több bizonyíték szükséges.

2 A fogalmak tisztázása

2.1 Morfológia és szintaxis

Mielőtt az összetételt kizárnám a morfológiából és a szintaxisba utalnám, tisztáznom kell, miképp különítem el egymástól ezt a két nyelvi szintet. Az általánosan elfogadott meghatározás szerint (StrMNY3, 23; MG, 37) a morfológia a szó belső szerkezetét vizsgálja. Ennek értelmében minden jelenséget, amely a szó határain túl (vagy keresztül) megy végbe, a szintaxisban kell vizsgálnunk. Azt tehát, hogy a szóösszetételnek nevezett folyamat a morfológiában vagy a szintaxisban megy-e végbe, az dönti el, hogy e folyamat eredménye egy vagy több szó lesz-e. A közkeletű felfogás szerint egy szó:⁴ előadásomban éppen ez ellen a felfogás ellen kívánok érvelni.

2.2 Összetett szó

Bár az esetek többségében ugyanazokat a szerkezeteket tekintjük összetett szónak, az összetett szó meghatározása rendkívül problémás. (A finnugrisztikai szakirodalmat megvizsgálva arra a következtetésre jutottam, hogy a legtöbb nyelvtan, ill. tanulmány nem is próbálkozik a szóösszetétel meghatározásával, ahol pedig ilyen van, az általában pontatlan, így használhatatlan.) A StrMNY3-ban Kenesei István igen alaposan körbejárja a szóösszetétel fogalmát, de az általa javasolt megoldást nem tudom elfogadni. Keneseinél az összetett szó definíciója a következő: „Összetett szó az a szabad forma, amely két, általában (de nem kizárólagosan)⁵ szabad morfémaként is előforduló morféma lexikális egysége, amelynek tagjait nem lehet módosítani, és még kötött morfémák sem választhatják el egymástól.” (StrMNY3, 82.) A definíció alapján összetett szónak kell tekintenünk az olyan szerkezeteket, mint az *összetett szó* vagy a *pilseni sör* 'sörfajta' értelemben, hiszen ezek lexikalizált szerkezetek, és nem lehet módosítani őket. Ugyanakkor ki kell zárnunk az olyanokat, mint a *csirkemáj* vagy a *vaslap*, hiszen ezek nem lexikális egységek. Bár Kenesei definíciója egyértelmű, nem ott húzza meg a határt a szó szerkezet és a szóösszetétel között, ahol azt megszoktuk, így további munkám során nem követem.

Kiefer Ferenc a StrMNY3 519-521. oldalain szintén meghatározza a szóösszetétel fogalmát, de ezt nem tekinthetjük definíciónak. Hat olyan tulajdonságot sorol fel, amely a szóösszetételt jellemzi. Ezek közül a legfontosabbnak tekinti, hogy a szintaxis az összetett szó szerkezetébe nem nyúlhat bele. Ő maga is említ azonban olyan mellérendeléseket, amelyekben valamelyik összetételi tag elliptálható: *cserép- és téglagyár*, *férfing és -nadrág*. Kiefer az ellentmondást úgy kívánja feloldani, hogy megkülönböztet fonológiai és morfológiai ellipszist. A fonológiai ellipszis feltételei magukban foglalják a morfológiai ellipszis feltételeit is, de azon túl van néhány speciális feltétel is (csak fonológiai szó törölhető, a törölt elemnek közvetlenül a kötőszó mellett kell állnia, a maradéknak hangsúlyozhatónak kell lennie, a törölt résznek közvetlen összetevőnek kell lennie – StrMNY3, 562-565). Érdemes figyelni arra, hogy a fonológiai ellipszis bevezetésére csupán azért van szükség, hogy magyarázatot találjunk arra, miként nyúlhat bele a szintaxis az összetett

⁴„A szóösszetétel hagyományos fogalma szerint a szóösszetétel során két vagy több szót egyetlen szóvá illesztünk össze: [...]” (Kiefer F., StrMNY3, 519.)

⁵Erre a kitételekre a *-féle*, *-fajta*, *gógy*- stb. összetételi tagok miatt van szüksége.

szó belsejébe. Magyarázatot azonban nem találunk, csak annak a meghatározását, hogy ez milyen körülmények között történhet meg. Kiefer állításval szemben tehát nem tarthatjuk kétségtelennek, hogy a szintaxis nem változtathatja meg az összetett szó szerkezetét.

Én más irányból közelítem meg az összetett szó fogalmát. Megfigyeléseim szerint a nyelvileg nem tudatos beszélő annak alapján dönti el, hogy egy szerkezet egy vagy több szóból áll-e, hogy egy vagy több szóhangsúly van-e benne.⁶ A finnugrisztikai szakirodalomban szereplő definíciók jelentős része is hivatkozik az összetétel sajátos hangsúlyozására: ezek (nyilván nem kimerítő) felsorolását l. a kiosztott anyagban. Éppen ezért a szóösszetétel legfontosabb jellemzőjének én is a hangsúlymintáját tartom: az összetételben több szónak egy szóhangsúlya van. A hagyományosan összetettnek tekintett szavaknak csak kisebb részére nem tartható ez az állítás: az ún. mellérendelő összetételekre (*ad-vesz, jön-megy, üt-ver* stb.). Ezeket én nem is tekintem összetételeknek, szóisméltéses és ikerítő altípusukat Kiefer Ferenc is kizárja az összetételek köréből (StrMNy3, 524-525). Ha a hangsúlyból indulunk ki, még egy problémával kell szembenéznünk: vannak a nyelvnek olyan elemei, amelyeket szeretnénk továbbra is önállónak (nem egy szomszédos szó részének) tekinteni, de önálló szóként nem szokott előfordulni. Ilyenek a partikulák vagy a névelő. A StrMNy3 ezeket függőszóknak nevezi, szembeállítva őket az ún. **független szavakkal** (87-90).

Kiefer Ferenc – szemben Kenesei Istvánnal – szintén a szóösszetétel egyik jellemzőjének tartja a sajátos hangsúlymintát (StrMNy3, 520.) Ő azonban ezt csak a szóösszetétel egyik jellemzőjének tartja. Szerinte ez nem elfogadható kritérium a szóösszetétel és a szintagma elhatárolására, hiszen az *újságot olvas, levelet ír* szerkezetek is ilyen hangsúlymintájúak (Kiefer ezt összetételi hangsúlymintának nevezi ebben az esetben is). Kiefer nem említi, de a fókusz akár az egész mondatban kiirthatja a hangsúlyt.⁷ Ezekben az esetekben közös, hogy a hangsúlyirtás a kommunikációs szerepnek köszönhetően megy végbe. A kommunikációs célokból végrehajtott mozgatócélterületét a minimalista szintaxis C-tartományának (C-domain) hívja – ezt a kifejezést felhasználva ezeket az eseteket könnyen kizárhatjuk a szóösszetétel köréből. A szóösszetétel javasolt definíciója tehát a következő:

Szóösszetételnek nevezük azt a folyamatot, amelyben két vagy több független szót nem C-tartománybeli szerepe miatt helyezünk egy szóhangsúly alá.

3 Az összetett szó nem egy szó

Kenesei István a szó meghatározásakor négyféle megközelítést állít szembe egymással (StrMNy 76-79). A következőkben ezeket a meghatározásokat fogom megvizsgálni abból a szempontból, hogy miként érintik az összetett szót.

3.1 A lexikai szó

A meghatározás szerint „a lexikai szó nem kompozicionális, vagyis olyan nyelvi elem, melyben az egész jelentése nem vezethető le, nem rakható össze részeinek jelentésből [...]”. Véleményem szerint ez a megközelítés egyáltalán nem alkalmas annak a fogalomnak a meghatározására, amelyet szónak szeretnénk nevezni. Nem kompozicionális például a *veri az ördög a feleségét* ’süt a nap és esik az eső’ kifejezés, mégsem neveznénk szívesen szónak. (Ezt a meghatározást

⁶A magyar helyesírás is általában ilyen alapon írhatja egybe az összetett szavakat, bár vannak kivételek is, mint például *zsíros kenyér* típusa, vagy a *nyitva tartás*.

⁷*Pista vágta le a disznót*. Köszönöm Kálmán Lászlónak, hogy erre a típusra felhívta a figyelmem.

Kenesei is használhatatlannak minősíti.) Ráadásul az összetételek jelentése is hol sajátos, hol kompozicionális, tehát ez a meghatározás nem segít annak eldöntésében, hogy az összetétel egy vagy több szó-e. Éppen ezért ezt a meghatározást figyelmen kívül kell hagynunk.

3.2 A morfológiai szó

Ez a definíció azt mondja ki, hogy a morfológiai szót „morfológiai szabályok segítségével alkotjuk meg, vagyis az olyan morfológiai kategóriák megvalósítása, mint a személy, szám, mód, idő stb., morfológiai szót hoz létre.” A meghatározás értelmezése nehézségekbe ütközik, hiszen nem világos, hogy a morfológiai szabályoknak csak a morfológiai kategóriák megvalósítását tekintjük-e, vagy léteznek-e más morfológiai szabályok is. Ha elfogadjuk, hogy morfológiai szabályok nem csak morfológiai kategóriát megvalósító szabályok lehetnek, akkor a morfológiai szó fogalma alkalmatlan arra, hogy segítségével eldöntsük, hogy egy szó-e az összetett szó – ebben az esetben ugyanis önkényes döntést hozhatunk arról, hogy felvesszük-e a morfológiai szabályok közé az összetételt megalkotó szabályt. Abban az esetben viszont, ha morfológiai szabálynak csak a morfológiai kategóriák megvalósítását tekintjük, az összetett szót nem tekinthetjük morfológiai szónak, hiszen az összetétel sosem morfológiai kategóriát valósít meg: az összetett szó tehát nem morfológiai szó.

3.3 A fonológiai szó

A fonológiai szót „bizonyos fonológiai szabályoknak az adott tartományban mutatkozó érvényessége alapján szokták megadni”. Ilyen például a magyarban a magánhangzó-harmónia, amely összetételi határon túl nem hat. Kiefer (StrMNY3, 563) ilyen jelenségként említi az n -palatalizációt, azaz azt a jelenséget, hogy szóhatáron belül az $n+j$ hangkapcsolat [nny]-ként realizálódik, szóhatáron túl viszont nem. (Vö. *kánonja* [kánonna], de *kánonjog* [kánonjog].) Nem világos, Kiefer miért csak az n palatalizációjáról, ill. palatalizációjának elmaradásáról szól, hiszen más hangok is ugyanígy viselkednek: *kútja* [...tj...], de *kútjavítás* [...tj...], *padja* [...ggy...], de *padjavítás* [...dj...] stb.⁸ Kenesei a fonológiai szó meghatározását nem is tartja jónak, éppen azért, mert az összetett szót ezek alapján a jelenségek alapján több szónak mutatja, viszont ha a hangsúlyt vesszük figyelembe, akkor a szó részének kell tekintenünk a partikulákat is.

3.4 A szintaktikai szó

A meghatározás szerint a szintaktikai szó „a szintaktikai szabályok számára oszthatatlan, belső szerkezete láthatatlan és felbonthatatlan [...]”. A korábban említett ellipszisek miatt Kenesei szerint az összetett szó „látszólag nem bizonyul szintaktikai szónak”: hogy miért csak látszólag, az nem derül ki. Mielőtt kimondanánk, hogy az összetett szó nem szintaktikai szó, szeretnék bemutatni néhány olyan ellipszist, amely végbemehet összetett szóban, de a StrMNY3 nem tárgyalja.

Képzeld el, hogy az állatkertben vagyunk, és megkérdezzük a mellettünk állót: *Ez milyen medve?* A következő választ kapjuk: *Barna*. Természetesen a válasz értelmezhető úgy is, hogy a medve színe barna. Csakhogy a medve színét mi is meg tudjuk állapítani, hiszen látjuk: azt kell tehát feltételeznünk, hogy a válaszadó – ha nem szegi meg a kommunikációs szabályokat, és nem űz tréfát velünk – a medve fajtájára gondolt, azaz a válasza a *Barnamedve*

⁸ Ismét érdemes megfigyelni, hogy az igekötős igéknél sem megy végbe a palatalizáció: *átjön*, *agyonjegyzetel*, *agyonjutalmaz*, *szétjár* stb.

válással egyenértékű. Ha pedig így van, akkor egy szóösszetételből elliptálta az utótagot. Ugyanígy kell gondolnunk, ha a kapott válasz *Jeges*, hiszen nem valószínű, hogy egy megfagyott medvét látunk. Ezekben az esetekben tehát nem csak mellérendelésekben történhet ellipsis. De a mellérendelésekben sem csak úgy maradhat el az utótag, ahogyan a StrMNy állítja. Egészen természetes például a *Milyen gépet is vettél? Mosót vagy mosogatót?* szerkesztés, ahol a mellérendelésben mindkét esetben elmarad az utótag, mivel a megelőző mondatban már szerepelt, és egyértelműen kikövetkeztethető.

Természetesen nem állíthatjuk, hogy egy összetett szóval vagy minden összetett szóval akármilyen szintaktikai művelet elvégezhető. Az egyes műveleteket sok minden, pl. szemantikai kötöttségek is blokkolhatják.⁹ Mindent összegezve mégis azt kell megállapítanunk, hogy az összetett szó nem szintaktikai szó.

3.5 Egy lehetséges ellenérvről

Ha azt feltételezzük, hogy a szóösszetétel a szintaxisban foglal helyet, felmerül a kérdés, hogyan lehet rajta morfológiai műveleteket végrehajtani, pl. összetett szóhoz képzőt illeszteni. Ehhez kétségkívül meg kell engedni, hogy bizonyos szerkezetek a szintaxisból visszakerüljenek a morfológiába, azaz a szintaxis is a morfológia potenciális bemenete legyen. Ezt azonban akkor sem kerülhetjük el, ha a szóösszetételt morfológiai műveletnek tartjuk. Nem kételkedhetünk ugyanis abban, hogy a *használt autó* szintagma, de a *használtautó-kereskedés* szóösszetétel. Ebben az esetben azt látjuk, hogy egy szintagma egy morfológiai művelet bemenete. Mivel ez a lépés akkor is szükséges, ha a szóösszetételt morfológiai, és akkor is, ha szintaktikai műveletnek tartjuk, nem lehet perdöntő.

4 Összegzés

Előadásomban amellet érveltem, hogy a szóösszetétel nem morfológiai művelet, mert kimenete nem egy szó. Szóösszetételnek azt a folyamatot neveztem, melynek során két független szót nem C-tartománybeli szerepe miatt helyezünk egy szóhangsúly alá. Az ilyen szerkezeteket a szó négy meghatározásával vettem össze: az egyik meghatározást alkalmatlannak találtam, a másik három egyöntetűen azt mutatta, hogy az összetett szó nem egy szó. Le kell tehát vonnunk a következtetést, hogy az összetett szó nyelvi intuíciónk sugalmazásával és a nyelvészeti hagyománnyal szemben nem tekinthető egy szóznak.

5 Válogatott bibliográfia

Ebben a felsorolásban olyan művek szerepelnek, melyek a szóösszetételt sajátos hangsúly alapján határozzák meg, vagy a szóösszetétel egyik jellemzőjének a sajátos hangsúlymintát tartják.

BALASSA: *Vengerskij jazyk*. Moskva, 1951, 161.

BENCZÉDY József – FÁBIÁN Pál – RÁCZ Endre – VELCSOV Mártonné: *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1968, 153.

EHALA, Martin: *Eesti keele struktuur*. Künnimees, h. n., 212.

⁹Gondoljunk arra, hogy a szintaktikailag nyilvánvalóan szerkesztett, de sajátos jelentésű szerkezeteken hajthatunk végre bármilyen szintaktikai műveletet: **a kulcsot adta be*.

- GANTMAN, A. S.: Složnye slova. Parnye slova. In: *Komi-permjackij jazyk. Učebnik dlja vyših učebnyh zavedenij.* red. V. I. Lytkin, Komi-permjackoe knižnoe izdatel'stvo, Kudymkar, 1962, 161-163.
- HINT, Mati: *Eesti keele fonoloogia I. Rõhusüsteemi fonoloogia ja morfoloogia põhiprobleemid.* Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Tallinn, 1973, 33.
- IKOLA, Osmo: *Nyky-suomen käsikirja.* Weilin + Göös, Espoo, 1983, 11, 101
- KASK, A. : *Eesti keele grammatika III. 1. vihik. Liitsõnad ja sõnade liitumisviisid eesti keeles.* TRÜ, Tartu, 1967, 3-4.
- KELIN, M. A.: *Složnye slova v mordovskih (mokšanskom i erzjanskom) jazykah.* Dissertacija na soiskanie učennoj stepeni kandidata filologičeskih nauk. Mordovskij naučno-isledovatel'skij Institut jazyka, literatury, istorii i ekonomiki pri sovete ministrov Mordovskoj ASSR, Saransk (kézirat), 1966, 31.
- KIEFER Ferenc: Alaktan. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan.* Osiris Kiadó, Budapest, 1998, 262.
- KULL, Rein: Sõnade kokku- ja lahkukirjutamise põhialused. *Kirjakeel*, ENSV TA Emakeele Selts, Tallinn, 1964, 15.
- LEINO, Pirkko: *Suomen kielioppi.* Otava, Helsinki, 1989, 176, 179.
- SAMMALLAHTI, Pekka,: *Norjansaamen Itä-Enontekiön murteen äänneoppi.* MSFOu 160, Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki, 1977, 93, 97.
- ZAIKOV, P.: *Karjalan kielen kielioppi I. Iäne- ta muoto-oppie.* Izdatel'stvo Petrozavodskogo gosudarstvennogo univesiteta, Petroskoi, 1992, 23.